

HORÁNYI ILDIKÓ

A nagy járványok hatása a halotti rítusokra és a gyászreakciókra

Összefoglalás: Az elmúlt századok során a nagy tömegjárványok elhárítására és elfojtására tett óvintézkedések és közegészségügyi regulák Európa-szerte felforgatták a hagyományos halotti rítusok rendjét. A betegekkel, haldoklókkal való érintkezés korlátozása, illetve az ettől való félelem, a halotti ceremóniák megtiltása, a temetés „embertelen” módja, a hozzátartozók elkülönítése, bezárása, s azok rettegése saját haláluk lehetőségétől megakadályozták a gyászolókat abban, hogy a gyászhoz kapcsolódó rítusok és a társadalmi kontroll segítségével dolgozzák fel a halott elvesztésének fájalmát. A tanulmány történeti források alapján próbálja összegezni azokat az összetevőket, amelyek a szinte periodikusan vissza-visszatérő nagy epidémiák alkalmával károsan befolyásolhatták az életben maradtak gyászreakcióit, figyelembe véve a halotti kultuszok és gyászszokások időbeli átalakulásából adódó körülményeket is.

„Abban bizonyos vagy, hogy meg kelljen halnod:
De idejét, helyét annak nem tudhatod.
Kemény számadásra elő kell állanod:
Ezer szóra sem lesz egyet mit mondanod.”¹

Nyéki Vörös Mátyás soraihoz hasonló gondolatokat gyakran idéznek az eleink halotti és temetkezési kultúrájával foglalkozó kutatók, mintegy példaként állítva eléink a halálra való mindennapi felkészültséget, a halállal való familiáris viszonyt. No persze nem felejtkezhetünk meg arról, hogy ezek a gondolatok olyan korban váltak általánossá, amikor a háborúk, az éhínségek és a járványok évente ezreket és százezreket taroltak le Európa-szerte, s a „létbiztonság” fogalma nem létezett. Voltak idők, amikor a halál gonosz démonként semmisítette meg mindazt, amit az ember szerettei elvesztésén érzett fájalmában saját megnyugtatósára és a társadalom elvárásai alapján tett.

A kíméletlenül és bekötött szemmel garázdálkodó rém, amely többnyire a pestis, majd később a kolera álarca mögé rejtezett, a halotti szokások megváltoztatására kényszerítette az embereket – tekintet nélkül minden érelemre. Kényszer volt ez, amit az epidémiák megfékezése céljából a hatóságok alkalmaztak, s a holtakat siratókra olyan feltételeket szabtak, amelyek ellenkeztek a hagyományokhoz hű, tisztességes emberi magatartás betartásával. Kitisztottság, a szabadságjogok korlátozása, a végtisztességhez való jog semmibevétele szinte büntetésképp hatott az ártatlanul szenvedőkre, akik épp ezért megbecsülték a felkészülten fogadott, nyugodt körülmények közötti, tisztességes halált. A halállal való családi viszony nem csupán azt jelentette, hogy az ember elfogadta az eredendő bűnre szabott, s isteni kegyelemként felfogott, megmásíthatatlan „büntetést”, hanem azt is, hogy egész életét halálközelben töltötte. Krónikásaink megemlékeznek olyan aggastyánokról, akik 4-5 tömegjárványt is átéltek, hisz ezek az epidémiák periodikusan 15-20-30 évenként fel-felütöttek a fejüket szinte minden vidéken. Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy bemutassam: mit is jelentett valójában túlélőként elviselni azt, aminek elkerüléséért az emberek mindennapi imájukban Istenhez fohászkodtak.

A járványok történetének szerteágazó problémakörét természetesen egy rövid tanulmány keretében lehetetlen ismertetni, hisz olyan nagy korszakot kellene átfognunk és oly sok földrajzi területet érintenünk, amire itt nem vállalkozhatunk – csupán egy átfogó jellegű

képet tudunk felvázolni az olvasók előtt. Már az ókortól kezdve tudomásunk van olyan epidémiák feltűnéséről, amelyek hasonlóak lehetnek a középkortól kezdődően folytonosan kiterjedő tömegjárványokhoz. Sajnos többnyire sem a betegségek fajtáit, sem azok kóroktani tényezőit nem lehet pontosan meghatározni, mert forrásaink legtöbbször csak összefoglaló néven utalnak pusztításukra. De valószínű, hogy már az 1348-ban arató, sokkoló hatású pestisjárvány előtt is találkozhatott az emberiség ennek a betegségnek néhány változatával, mégis ezt az időpontot szokás fordulópontként megjelölni az epidémiák történetében, hisz ennek a járványnak kiterjedése és pusztító ereje jóval nagyobb volt az addig jelentkező, inkább csak szórványos jellegű ragályokhoz képest. Míg a himlő inkább csak a gyermekek körében szedte áldozatait és a „hagymázás” megbetegedések pedig leginkább a mocsaras vidékeken jelentkeztek, addig a pestis, majd néhány évszázaddal később a kolera tekintet nélkül nemre, korra, társadalmi különbségekre és földrajzi viszonyokra mindenkit letarolt. A betegség lefolyása is kiszámíthatatlan volt, hisz hol napokig tartó, hosszú szenvedés előzte meg a halált (bár ebben az esetben nagyobb volt az esély a felgyógyulásra), hol váratlanul, szinte minden előzmény nélkül, egyik pillanatról a másikra következett be az exitus.

A pestis elleni védekezést megnehezítette, hogy a betegség okairól, terjedésének módjairól csak a 19. század végén sikerült reális képet nyernie az orvostudománynak, s mindaddig csak a sötétben tapogatózva, a közvetlen tapasztalatokból leszűrt eredmények alapján próbáltak meg orvosaink különféle terápiás és etiológiai elméleteket felépíteni, s velük karöltve a hatóságok megfelelő egészségügyi rendeleteket alkotni. A 18. század második felére sikerült is olyan szabályrendszert kidolgozni, melynek segítségével a járványok elfojtása eredményesebb lett, s terjedésük megakadályozása hathatósabbá vált. A pestis ettől kezdve már inkább csak az elmaradottabb vidékeken ütötte fel a fejét, s a helyére lépő kolera megfékezése már egy készen kapott epidemiológiai szabályrendszer adaptálásával kecsegtetett. A rendeletek hatékonysága, eredményessége viszont erősen függött attól, hogy sikerül-e betartatni azokat, hiszen ezek sokszor nagyon kegyetlenül avatkoztak be az emberek megszokott életmódjának rendjébe. A lakosok mozgásának korlátozásával, a mindennapi munkák elvégzését gátló intézkedésekkel a megélhetési gondok égetőbbé váltak, a szegényebb néprétegeket éhínség fenyegette, s mindezekhez járultak azok a nehézségek, amelyek a betegek, haldoklók körüli teendők ellátásában és a halotti ceremóniák tisztességes kivitelezésében jelentkeztek, nem beszélve a ragálytól, a haláltól való félelemtől, amely sokszor hisztérikus megnyilvánulásokhoz vezetett. A következőkben megpróbáljuk áttekinteni azokat a tényezőket, amelyek a halotti rítusok egyes elemeinek megváltozását eredményezték, s különféle források alapján felmérni azokat a reakciókat, amelyek a tradicionális rend felbomlása következtében megrajzolják a járványokhoz fűződő halálképet, emberi viszonyulásokat.

A haldoklás rítusai

A patetikus, drámai halál utáni vágyat a középkor végére felváltotta a nyugodt, felkészülten fogadott, közösségi halál utáni sóvárgás, amely az emberi életúttal való számvetés utáni, szenvedés nélküli elalvást preferálta. A szép és jó halál, amelynek ceremóniájáról, rendjéről az *Ars moriendi* tájékoztatnak minket, feltételezi a haldokló aktív közreműködését. A rokonok, barátok, szomszédok körében nyilvánosan lezajló „szertartás” szinte liturgikus rendben, drámaiság és túlzott megindulás nélküli egyszerűségben zajlott le, s csak a 17-18. században kapott patetikusabb, drámaibb jellegű. A halál pillanata az emberi élet végső értelmét, beteljesülését jelentette, a túlvilági megítéltetés a haldokló magatartásától, az emberi lélekben lejátszódó harc eredményétől erősen függött. A haldoklás csak a 19. századra vált intimebbé, bezárulva a másik ember elvesztésének félelméből adódó erőteljesebb érzelmi kitörésekkel kísért, meghitt családi kör szférájába, amit csak a pap, esetleg az orvos jelenléte zavart meg. A

haldoklót nem volt szokás magára hagyni, s a lelkipásztoroknak hívás nélkül is kötelességük volt felkeresni beteg híveiket, hogy azok vallásuktól függően a megfelelő egyházi szertartások keretében vehessenek végső búcsút a földi léttől. A váratlan, hirtelen haláltól való félelem az ember egész életét végigkísérte, s a halálra való mindennapi felkészültség kötelességtudatával lengte be a hétköznapokat.

Noha a járványok időszakában az állandó és kiszámíthatatlan létveszély a legtöbb embert lelkiismeretvizsgálatra készítette, s a hívők megpróbálták Istenhez imádkozva felkészülten fogadni a halált, a járványban való kimúlás realitása éles ellentmondásban állt a szép halálról alkotott képzetekkel. „De azt mondod: egyéb haláltól nem félek, a’ melly rend szerint-való; de a’ Döghalálban-való meghalástól irtózom. Hogy hirtelen öl-meg [...] Irtózom a’ Döghaláltól, mert barátim és jóakaróim el-hagynak, felém nem-is jönnek.”² – írja Soós Ferenc református püspök 1720-ban. Friedrich Adolf Lampe szörnyülködő felkiáltását pedig ekképp tolmácsolja Hunyadi Szabó Ferenc 1741-ben: „Mert már annál rettenetesebb dolgot gondolhatni-é, mint olyan ágyban fetrengeni, a’ hol semmi nyugodalom, semmi könnyebülés, semmi segítség nem-találattik? mikor a’ barátságának minden kötele a’ Halál félelme által elszaggattatik; mikor mint a’ dögöt, még elevenen tégedet az emberek oda hagynak, a’ hol forróságban ’s szíved gyötrelmében tested meg-emésztetik, és a’ mellett Lelked-esméretiben látod az ISTENnek bosszúálló fegyvere villogását, mellytől való meg-menekedésre nintsen semmi tehetséged.”³

A betegség fertőző jellegének felismeréséből adódó óvintézkedések, amelyek a járványos kórban szenvedők és haldoklók izolálására irányultak, módosultak az idők folyamán. Míg a 16. századtól kezdődően a hatóságok a fertőzött házak lezárását tartották célravezetőnek, addig a 18. században már inkább a betegek elkülönítését, a fertőzöttek járványkórházakba szállítását és veszteglő intézetek felállítását szorgalmazták, hogy kiküszöböljék azokat a problémákat, amelyek korábban a betegek és egészségesek összezárásából adódtak. Ugyanis a ragálytól való félelem sokszor olyan erősnek bizonyult, hogy a házak még egészséges lakói inkább kijátszották a kapuk előtt posztoló öröket, s az éj leple alatt megszöktek, egyedül hagyva a betegeket, vagy egyszerűen nem mertek a közelükbe menni, s ápolás nélkül sorsukra hagyták a szerencsétleneket. Boccaccio már az 1348-as firenzei pestisjárvány alkalmával megfigyelte ezt a magatartásformát, pedig akkor még a fertőzött házak lezárásának metódusát nem is alkalmazták: „... azonban e borzalom nyomán oly irtózat támadott a férfiak és nők lelkében, hogy a testvér elhagyta testvérét, a nagybácsi unokaöccsét, a nővér a bátyját, gyakran a feleség a férjét (ami főbenjáró dolog és szinte hihetetlen), az atyák és anyák a gyermekeiket irtóztak meglátogatni és ápolni, mintha nem is tulajdon gyermekeik lettek volna. Ez okból a mérhetetlenül sok férfinak és nőnek, kik megbetegedtek, nem maradt egyéb segítségök, mint egy-egy könyörületes barátjuk (ilyen pedig bizony kevés akadt) vagy a kapzsi ápolók, kik szokatlanul dús fizetség fejében ápolták őket, ámbátor még így is kevesen adták erre fejöket – mindahányan durva lelkű és efféle szolgálatban járatlan férfiak és nők...”⁴. A szereteten felülkerekedő félelem – minden bizonnyal valós tényeken alapuló – irodalmi toposzá vált a járványokat leíró művekben⁵, amelynek indokára Defoe világít rá az 1665-ös londoni pestisről szóló munkájában: „... az önfenntartás lett, úgy látszik az első törvény. A gyermekek cserbenhagyták a legnagyobb gyötrelmek közepette halódó szüleiket, olykor pedig, ha nem is olyan gyakran, mint a fordított esetben, a szülők ugyanúgy bántak gyermekeikkel... [...] De nem is szabad ezen túlságosan csodálkozni, hiszen a halál közvetlen veszélye kioltotta szívünkben a szeretet érzését, az egymás iránti aggodalmat.”⁶

A magárahagyatottságtól és kitzsítottságtól való félelem, a magányos haldoklás lehetősége és – mint láttuk – realitása rettegéssel töltötte el az embereket, s a ragályos kórban való pusztulás a haldoklás ceremóniájának elsöprésével az egyik legelrettentőbb halálnemmé vált mindenki szemében. És ez az elhagyatottság nem csupán a családi, baráti kötelékek

felbomlását jelentette, hanem sok esetben a haldoklás vallási, egyházi keretének megszűnésével is járt. „Eleinte még voltak papok, akik felkeresték a betegeket, ez azonban hamarosan lehetetlenné vált. Hisz egyenesen kihívta a halált, aki fertőzött házba merészkedett.”⁷ – írja Defoe. Noha számtalan olyan lelkiismeretes és önfeláldozó lelkipásztor akadt, aki nyáját akár saját életének feláldozásával sem hagyta cserben, előfordultak olyan esetek, hogy a halálfélelem a klerikusok lelkén is felülkerekedett, akik inkább választották a szegyénteljes megfutást. Így jártak Szombathely lakosai is, akik az 1710-11-es pestis alkalmával plébános nélkül maradtak, és úgy határoztak, hogy „...köll írni a püspök eő Nagyságának, hogy mivel Vargyassy András ezt cselekette és elhagyta plébániáját, más plébánost adjon, semhogy annyi lölkök gyónatlanul meghaljanak.”⁸.

Az inficiált házakban a betegek és egészségesek összezárására vonatkozó rendeleteknél már sokkal humánusabbak voltak azok, amelyek később az elkülönítést szorgalmazták, hiszen előtte rengetegen pusztultak el olyanok is, akik akár megmenekülhettek volna a kórtól, ha megfelelő veszteglő házakban tölthették volna le az előírt karanténidőt. Sokan nem is a fertőzésben, hanem a betegségtől, a haláltól való félelmükben haltak meg, amikor rádöbbsentek szeretteik betegségéből adódó kényszerű helyzetükre, bezárattatásukra. A lezárt házakban élők „leírhatatlanul nyomorúságos helyzetbe kerültek, a kényszerű fogságban, szeretett hozzátartozóik állapotának láttára rettegés fogta el őket, halálra rémültek”⁹. Voltak olyanok, akiknek „...vigasztalhatatlan bánatukban megszakadt a szívük, vagy szörnyethaltak a pusztaságtól és döbbenettől, pedig még csak nem is voltak fertőzöttek, megint mások a rettegéstől meghibbantak; az egyikén kétségbeesés és örület vett erőt, a másikon gyógyíthatatlan búskomorság.”¹⁰.

Defoe olyan esetekről is megemlékezik, amikor egyesek képtelenek voltak feldolgozni életerős szeretteik hirtelen halálát, s a bánat súlya alatt teljesen összeroppantak. Sokan egész családjukat veszítették el a vészben, s nem tudván megbirkózni a halmozott gyásszal, mély letargiába vagy depresszióba süllyedtek vagy megőrültek. Egy ilyen kóreset bontakozik ki előttünk a következő idézet alapján: „Hallottam olyanokról is, akik hozzátartozójuk halálakor az elviselhetetlen bánattól megőrültek, nevezetesen egy férfiról, akire a lelki gyötrelmek akkora súllyal nehezedett, hogy a feje fokozatosan a két válla közé süllyedt, úgyhogy a feje búbja is épp csak kilátszott a vállcsontjai közül, apránként elvesztette hangját és eszét, arca előrebukva a kulcsontján feküdt, és csak úgy lehetett feltartani, ha valaki a kezével alátámasztotta. Ez a szegény ember sosem nyerte vissza az eszét, egy évig még ebben az állapotban haldokolt, és azután meghalt. Soha senki sem látta, hogy fölpillantott vagy egy bizonyos tárgyra szegezte volna a szemét.”¹¹. Egy másik férfit, aki segített pestises feleségének világra hoznia halott gyermekét, neje halála után „...ott találták [...] karjai közt halott feleségével és a bánattól oly szörnyű lelkiállapotban, hogy néhány óra múlva meghalt; a pestisnek semmi jele nem volt rajta, csupán a gyász súlya alatt roppant össze.”¹².

Akadtak olyanok is, akik hozzátartozójuk váratlan halálakor annyira összezavarodtak és megrémültek, hogy azt sem tudták mihez kezdjenek. Mikes Kelemen meséli el egyik levelében, hogy amidőn Rákóczi fejedelem az 1722-es törökországi pestisjárvány idején a kór elől menekülve egy mezőn vert tábort, a kíséretében lévő Eszterházi úr hirtelen, szinte egyik napról a másikra meghalt pestisben. A felesége „...mihent halva látta az urát, nem tudván, mitévő legyen, abban az elbódult állapotjában kapja magát egy szolgálival és egy kis leánnyal, odahagyja az ura testit és mindenit, gyalog két mélyföldnre jó hozzánk. [...] A fejedelem visszaküldötte az asszonyt, és tett rendelést az úr temetése felől.”¹³.

Noha a betegek és egészségesek különválasztása a fertőzött személyek járványkórházba szállításával eredményesebbnek bizonyult a ragály megfékezése szempontjából, ennek a szabályrendeletnek is megvoltak a maga árnyoldalai. A kórházi ellátás egészen a 20. századig a szegények, a jöttmentek „előjoga” volt, s egyet jelentett a degradáló szegényházi elhelyezéssel, így érthető módon a családok nem szívesen engedték elszállíttatni

beteg hozzátartozóikat. A kórházi viszonyokat sem lehetett a legjobbnak mondani, így nem csodáljuk, hogy senkinek sem akaródzott ilyen körülmények között, családjától messze eltávolítani az élők sorából. Egy 1738-as temesvári pestiskórház állapotáról szóló jelentés szerint nemhogy ágynemű nincs, de ágy sem, a betegek a téglapadlón hevernek saját ruhájukba burkolózva. Előfordul, hogy 2-3 napig nem kapnak enni, s ha igen, akkor is félig rothadt, pondrókkal teli ételmet adnak nekik. Az ápoló kevés, s azok is jobbára ittasak¹⁴. Mertens szerint ezek az intézkedések embertelenek és barbárok, hisz a szülők elválasztása a gyermekeiktől, a feleségeké a férjeiktől a családok szétszakadásához vezet¹⁵.

Főképp a 19. század kolerajárványaihoz kapcsolódnak azok a forrásaink, amelyek párhuzamosan a családi kötelékek szorosabbá válásával, a haldoklás intimebb szférába záródásával, arról tudósítanak, hogy a nép körében heves ellenállásba ütköztek azok a rendelkezések, amelyek a betegek családi körből való kiszakítására irányultak. Bár nem szüntek meg azok a megjegyzések, hogy sokan elhagyottan, ápolatlanul kényszerülnek meghalni hozzátartozóik embertelen magatartása miatt, de egyre több olyan esetről kapunk tájékoztatást, amikor a családok fellázadnak az ellen, hogy szeretteiket ők maguk nem ápolhatják. Noha már korábban is találkozhattunk olyan magyarországi megnyilvánulásokkal, amelyek azt mutatták, hogy a nép lázadozik az olyan hatósági intézkedések ellen, amelyek a halotti rítusok rendjébe avatkoznak bele, valószínűleg a nagyobb pestisjárványok¹⁶ emléke az 1831-ben kitörő kolerajárvány idején már elhalványulhatott, így a nép igencsak zokon vette, hogy megtiltották a betegek és haldoklók látogatását, s a holtaknak kijáró tiszteletadást. Sok helyütt okozott nehézséget a hatóságoknak keresztülvinni a fertőzött házakra vonatkozó rendszabályokat, „...mert a nép kijelenti, hogy inkább kész Isten akaratja szerint meghalni mint a betegek látogatásával felhagyni.”¹⁷ Már Rácz Sámuel is megemlékezett arról 1794-ben, hogy „...néhány helységekből, kivált az Illyrusoknál, még most-is szokásban vagon, az haldoklóhoz, avagy meg-hóltához csoportosan meg-jelenni, reá borúlni, 's ordítással ötöt síratni; ez által pedig a haldoklónak-is az utolsó óráját keservesebbé teszik, és az erős ragadós hólt gőzöt-is az egészségesek magokba szívják, és így egész Tractusok-is hasonló betegségbe eshetnek...”¹⁸. A Tolna megyei Kajdácson, 1739-ben az emberek kijelentik, hogy inkább az akasztófát választják, semhogy a betegek elkülönítésébe beleegyezzenek, s aki ezt megpróbálja, azt agyonverik¹⁹. Békésben a betegeket nem engedik a pestiskórházakba, a nép forrong, s minden halottat 300-400 ember kísér el a tilalom ellenére a temetőbe²⁰. 1831-ben pedig, amikor egy kolerás beteget Pest vármegye egyik falujában külön házba akarnak vitetni, felesége ekképp fakad ki: „...az én uramat ha megbetegszik, vagy magamat, vagy fiamat, leányomat az én házamból kivinni, vagy vitetni, hogy más fala alatt haljon meg, inkább készek leszünk akár hogy járni, mintsem a magunk házából betegen kimenni, annyival inkább ott meghalni engedjük.”²¹. A ragálytól való félelmen így emelkedik felül a családi környezetben lezajló, tisztos halálhoz való ragaszkodás erős öntudata.

A haldoklás ceremonális rendjének felbomlása – mint láttuk – egyfelől a ragályos betegek látogatását megtiltó és a fertőzött házak lezárására vonatkozó rendelkezések, másfelől a kórtól való félelem hatására következett be. A haldokló sokszor magára maradt, a nyilvános búcsúzás és megbocsátás gesztusai elmaradtak, a vallási ceremóniák vagy csak a lelkipásztor egészségét megóvó távolságtartással, a minimális szintre redukálódva történtek meg, vagy egészen eltűntek. A ragálytól való félelem szétszakította a baráti, sőt sokszor a családi kötelékeket is, a hozzátartozók szeretteik halálában saját pusztulásuk lehetőségét látták. Ez a lehetőség saját halálfélelmüket fokozta fel, amely nem egy távoli jövőbe vetült ki, hanem a szinte azonnali, váratlan halál súlyával nehezedett a gyászolókra. A másik ember halála és az én halálának reális eshetősége, valamint az egyszerre több családtag, barát elvesztéséből adódó halmozott gyász sokszor az elviselhetetlenségig fokozta a rettegéssel összefonódó bánat súlyát, s ez a feldolgozhatatlan érzés akár a gyászoló megőrülését is eredményezhette.

Másfajta reakciókat tapasztalhatunk abban az esetben, amikor a rendelkezések a családok szétszakítására vonatkoztak. Ezek az utasítások az egymáshoz való ragaszkodást erősítették meg, mert az emberek szégyenként élték meg azt, hogy családtagjaikat hagyományaikhoz híven nem ápolhatják, és azok esetleg a családi körön kívül, idegenben múlnak ki. A tisztességes emberi magatartás fogalmához tartozó kötelességek elmulasztása a szégyenérzet mellett lelkiismeret furdalást is eredményezett, amely megnehezítette a gyász feldolgozását. A járványok erősödésének, gyengülésének időbeli síkját figyelembe véve pedig egy másfajta, az eddigiektől eltérő magatartásformát is megfigyelhetünk: a ragály tombolásának idején a tömeges halál a gyászreakciók késleltetéséhez vagy azok teljes elmaradásához is vezethetett. A járványok csúcspontján bekövetkező depresszív, rezignált reakciókról, a halál tényének elfásult, érzelmi kitörések nélküli elfogadásáról Defoe ekképp számol be: „Jóformán minden ház csupa könny és siralom volt, különösen eleinte, mert később az emberek elfásultak, a halál a szemük láttára aratott, és már a legjobb barátjuk elvesztését sem tudták igazán gyászolni, csak reszkettek, hogy a következő órában talán rájuk kerül a sor.”²².

A fertőzött házak bezárása, veszteglő intézetek felállítása

A járványgyanús megbetegedések és halálesetek bejelentési kötelezettségére vonatkozó rendszabályok igen szigorúak voltak. Az orvosok és a magisztrátusok által kijelölt halottvizsgálók engedélye nélkül ezekben az időkben holtat nem lehetett eltemetni, s ha bebizonyosodott a betegség ragályos volta, azonnal életbeléptek azok a korlátozások, amelyek nem csupán a hozzátartozókra vonatkoztak, hanem azokra is, akikről tudni lehetett, hogy a beteggel érintkeztek. Ezek a rendszabályok súlyos büntetés terhe mellett, kíméletlenül avatkoztak bele az életben maradtak mindennapjaiba, és ezzel egyidejűleg kihatással voltak a holtal való viszonyukra. A rendelkezések vizsgálatakor el kell különítenünk a járvány kezdeti szakaszát, az „elszigeteltebb” járványos megbetegedéseket és a ragály tombolásának, tömegessé válásának idejét. Hisz míg egyes rendszabályok szigorodtak, addig mások enyhülhettek a járvány térhódítása során, így az ezekkel összefüggő reakciók is változtak az epidémia ideje alatt. Amíg a betegség csupán egy-egy házhoz kötődve, behatárolt területekhez kapcsolódva tűnt fel, addig a fertőzött ház megjelölése és lezárása nem csupán a szabad mozgás akadályozását, az emberi érintkezések korlátozását, a „börtönbe vetettség” érzését jelentette, hanem bizonyos fajta kivetettséggel, megbélyegzéssel, mintegy büntetéssel lett egyenrangúvá. A közösség számára a halott és a vele érintkezésbe kerülők veszélyforrást jelentettek, ezért a félelem és sokszor a harag szükségszerűen támadt fel a lezárt ház környékén lakók szívében. Ez nem csupán a betegségtől való rettegeből adódott (hisz általános volt az a vélekedés, hogy Isten akaratát senki sem kerülheti el), inkább azok a megélhetési gondok nyomasztották a népet, amelyek a járványos területek vesztegzár alá helyezéséből adódtak. Előfordultak olyan esetek, mint pl. az 1739-ben dühöngő pestis idején Varjaskéren, hogy a falubeliek a gyanús halállal haltak családjaikat egyszerűen kikergették a faluból, s azok szigorú őrizet alatt az erdőben voltak kénytelenek meghúzódni betegeikkel, míg otthonukat, mint a fertőzés gócait atyjafiaik felégették²³. Jobban jártak azok, akiket házukba zártak, noha sokszor szomszédaik hanyatt-homlok menekülve költöztek el közelükből (vagy éppen kitelepítették őket), s másra nem számíthattak, csak arra az örre, aki hatósági megbízás alapján őrizte kapujukat, s akinek kötelessége volt a lakókat közpénzen ellátni a szükséges élelmiszerekkel.

Míg természetes halál esetén a halott test, az élő szimbólumaként kegyelet tárgya volt, most igyekeztek minél előbb megszabadulni tőle, hisz irtóztató veszélyforrást jelentett akár a közösségre, akár a hozzátartozóira nézve. A család pedig épp azokban a napokban nem

kaphatta meg azt a segítséget, amelyet a halotti rítusok közösségben végbemenő hagyománya biztosított volna számára, mikor a legnagyobb szüksége lett volna rá, s „...városszerte minden egyes lezárt ház megannyi börtön lett, az így bezárt, fogságban tartott emberek pedig annál is inkább elviselhetlenebbnek tartották helyzetüket, mert nem bűnösök voltak, inkább szánandó teremtmények.”²⁴. Nem csoda, hogy a hatóságok egyik legfőbb gondjává az vált, hogy az emberek – ha tehették – eltitkolták szeretteik halálát, mert már a pusztá gondolatától is rettegetek, hogy házukat lezárva barátaik megirtóznak tőlük, elveszthetik megélhetésük forrását, s halottaik sem kapják meg azt a végtisztességet, amely járna nekik. A járványos megbetegedések izolálására való törekvés általában már ezen a kezdeti ponton megbukott.

Tanulságos lehet egy olyan egyedi esetet megvizsgálnunk, amikor a szabályok megszegéséről maga az „elkövető” vallomásai alapján kaphatunk képet. A naplóíróként ismert, pestisben kimúlt Czegei Vass László (†1738.) felesége felvéve ura megszakadt jegyzeteinek fonalát, így számol be a férje halálát követő eseményekről: „Az komendás meghallván az rajtam esett szomorú csapást, csak azt várta, mint léssen az kedves fiam is, estve bé akart rekeszteni, [...] de nem rekesztett bé ha csütörtökön kimegyek. Az kis fiam is azon nap délután halálra vált, az édes uram testit az koporsóban bészárva kellett az háznál hagynom, és magamnak azon estve az halálra vált kis fiammal, mint valamely gonosztevőnek, úgy kellett kimennem, az hostátban gyertyát kellett gyújtatnom, hogy ha meg talál halni az uton, legyen világosság minél szegényt kinyújtóztassam, mivel már a szava is megállott volt. Suhunt megszállni faluban nem mertem, egész éczaka mentem.”²⁵. A férje halálával minden támaszát elvesztő özvegy befolyásos rokonai (Teleki Miklós és Kemény László) révén, hatósági cinkossággal hagyhatta el a házat, s ezzel vállalta, hogy férjét temetetlenül hagyja, a pestist magával hurcolva, félig holt gyermekét utazásra kényszeríti, csak hogy ne kelljen önmagára utalva egyedül elviselnie gyászát és a bezárattatást. Kétségbeesését fokozta az az érzés, hogy bujdosva, mint valami gonosztevőnek kellett az utat megtennie. Bár cegei házába érve gondoskodott arról, hogy urát távollétében a szokásos ceremónia nélkül eltemessék, s fiát már másnap ugyanígy hantoltatta el házuk kertjében, a zárlatot mégsem sikerült elkerülnie. Annyira szenvedett a magánytól, hogy ismét vállalta a passzus nélküli titkos utazást, s anyjához szökött. Egyetlen vigasza az volt, hogy elhalt férje magzatát hordozta méhében, így mikor világra hozta fiát, akit egy kis idő múlva egy lánygyermek követett, az ikerpárral visszakapott valamit elvesztett családjából. A gyermekek azonban igen gyengék voltak, így valószínűleg már néhány hetes korukban meghaltak, ami a szerencsétlen anyának akkora fájdalmat okozhatott, hogy a naplót nem is folytatta. E szomorú családi tragédia mozzanatait végigkövetve fogalmat alkothatunk arról, hogy a szeretett hozzátartozók elvesztésén érzett fájdalmak mellett még milyen megpróbáltatások vártak a gyászolókra, akik épp a legsebezhetőbb lelkiállapotukban maradtak támasz nélkül, amihez hozzájárult a megbélyegezettség szégyene, mely által a járványos halál mintegy bűnként tudatosult az ártatlanul szenvedőkben.

Ez az érzés a veszteglő házak, karanténok felállítása idején sem enyhült, hiszen az őrséggel védett, elkülönített, rácsokkal elzárt barakkok hangulata nem sokban különbözött a börtönökétől. Az elszigeteltség, s az a tudat, hogy a közösség talán ellenségnek tekinti halottaikat, s őket is, a félelem saját haláluk lehetőségétől, s a bezártság pszichikai hatásai hozzátartozók gyászát önmarcangolóbbá tették, s akár még a halott iránti haragot is felébreszthették a kényszerhelyzetbe kerülőkben. Úgy érezhették, hogy szeretteik halála mintegy büntetésképp sújtja őket, s ez fokozhatta az önsajnálatra való hajlamot.

A járvány csúcspontján, amikor már a halálozások száma oly mértékben megnövekedett, hogy a házak zár alá vétele értelmét veszítette, vagy lehetetlen volt a karanténokban a rengeteg érintettnek helyet biztosítani, az elszigeteltség érzése bizonyos mértékben enyhült. A halál „kollektívabbá” vált, hisz már nemcsak egyes családokat, hanem mindenkit sújtott, s inkább a közösség összetartó erejét erősítette. A gyász súlyát mindenki

viselte, s az emberek szinte már nem is siratták meg szeretteiket, hanem fásultan várták saját halálukat. Ezt a depresszív beletörődést, a halál csapásai iránti eltompulást mintegy ellenreakcióként értékelhetjük, amely a halmozott gyász elviselhetetlenségét volt hivatott enyhíteni. A pusztulás már természetes, várt, mondhatni elvárt eseménynek számított, amit nagyobb megrendülés nélkül nyugtáztak az emberek, a halál jelentősége csökkent, s az értékszempont eltolódás miatt a gyászreakciók többnyire elmaradtak vagy idejük jelentősen megrövidült. A hagyományos gyászviszereket nem öltötték fel, hiszen ezek megkülönböztető funkciója már értelmét veszítette a kollektív fájdalomban: „... gyászolót ugyan nem lehetett látni az utcán, mert legjobb barátjának halálakor sem öltözött senki feketébe, nem öltött előírásos gyászruhát”²⁶ – írja Defoe. A „nekünk már mindegy, hisz úgyis meghalunk” gondolatával az emberek szabadabban, a fertőzés elkerülhetetlenségének tudatával érintkeztek egymással, s az anyakönyvekbe a holtak nevét már nem, csupán számát jegyezték be. Csökkent az emberi élet értéke, ami gyakran túlkapásokhoz is vezetett. Előfordult, hogy azokat, akiket a ragály hirtelen, az utcán vert le lábukról, a halottvivők „a nekik már úgyis mindegy” elvén a holtak közé dobták, s még haláluk előtt, élve temették el őket. A járványosjárványok kegyetlenkedéseinek egyéb okait is ismerjük. Kapzsiságukról, a halottak házainak kifosztásáról, a tetemek levetkőztetésének gyalázatos szokásáról gyakran érkezett panasz az elöljáróságokra, és sokan attól rettegetek, hogy haláluk után a durva bánásmód által testük meggyaláztatik²⁷. De ez a kérdés már átvezet minket harmadik nagyobb témakörünkhöz, a halotti és temetési ceremóniák megváltozásának vizsgálatához.

Halotti és temetkezési ceremóniák

Noha a halotti és temetkezési ceremóniák, a gyászreakciók kifejezése, a gyász időtartama és külsődleges megjelenési formája nem függetleníthetők sem a történelmi koroktól, sem a különböző népek és tájegységek eltérő szokásaitól, s lehetetlen vállalkozás lenne e rövid tanulmány keretei között felvázolni ezek történetét, mégis meg kell próbálkoznunk azzal, hogy általános jelleggel áttekintést nyújtsunk legalább azokról a bizonyos időbeli síkban megmutató tendenciákról, amelyek a halálhoz való viszonyunk alakulásának függvényei.

A 18. század végéig a gyász sokkal csendesebb, visszafogottabb volt, mint a 19. században, amikor a „Te halálá”-tól való félelem a családi kötelek meghittebbé válásával erőteljesebben fejeződött ki. A spontán reakciókat erősen szabályozta a halál közösségi jellege, mely a gyász személyes manifesztációját kevésbé tolerálta, s a halottas ágynál is inkább a csend uralkodott, mint a hangos sírás. Noha a gyászreakciók még visszafogottak voltak, a halotti szertartások a barokk korában mégis patetikusabb, drámaibb jelleget nyertek az ellenreformáció hatására. A temetési pompa színpadias lett, a gazdagság közszemlére tétele kiemelte a fontosabb személyiségek rangjukhoz méltó temetésének hatalmi kérdéseket érintő aspektusát. A nagyságok halálában a földi értékek apoteózisa, a szép halálra való példaadás testesült meg, s a gyászünnepekben a halál maga vált bizonyos fantasztikum és díszlet szervezőelvévé. A pusztulás gondolata lelkesítő vigasszá lett a barokk szenvedélyességében, s a 18. századra a gyász egyre dramaturgusabbá vált. Míg a család korábban a háttérben állva engedte át a szertartások lebonyolítását a különféle konfraternitásoknak, a szegényekből összeverődött gyászmenetnek, most a hozzátartozók érzelmi reakciói kezdenek egyre fontosabbá válni. A 19. században az ünnepélyesség már nem végcél, hanem szervező elv, amely a hozzátartozók fájdalomérzését hivatott koordinálni, mintegy közösségi védőháló a kitörő érzelmi reakciók elfojtására, a halott elvesztésén érzett fájdalom elviselésére. A gyász ideje is megnyúlik. Míg korábban gyakran találkozunk olyanokkal, akik házastársuk halála után pár hónapra már ismét

frigyre lépnek, most a közösség által szabályozott időhatárokat jóval kevesebben szegik meg, a gyász érzelmi reakciói erőteljesebbé válnak, személyesebbek lesznek.

A végtisztesség megadásának módja a gyászmunka szerves részét képezi, ezért ezek módosulása, a hagyományos szertartások lehetetlenné válása szintén befolyásolta az élők, s holtak viszonyát. Járványos időkben a holttesttel való bármiféle érintkezés potenciális veszélyt jelentett az élők számára, ezért a tetem mosdatásától, felöltöztetésétől, kiállításától kezdve a temetési szertartásokig a halotti rítusok összes eleme megváltozott. Míg az epidémia kezdeti szakaszában még nagyobb esélye volt az egyéni temetés lehetőségének, s bizonyos hagyományos elemek megmaradásának, később a halálozások tömegmértetűvé válásakor a minden ceremónia nélkül lezajló, tömegsírba való temetés vált elsődlegessé.

Erősen tradicionális jellegűknél fogva a halotti rítusok – a külsődleges formáktól eltekintve – sokszor évszázadokon keresztül, szinte változatlanul őrzik meg azokat a hagyományos elemeket, amelyek meghatározzák az élők és holtak viszonyát, befolyásolják a lélek túlvilági útját, nyugalját. A halott test ellátása, tiszteletben tartása, a búcsúzkodás, a temetés tisztességes módja nem csupán az egyik legfőbb keresztényi kötelesség, hanem az élők lelkiismeretének megnyugtatóra is szolgál, és a halottal szembeni kötelezettségek elmulasztása – a pogány tradíciók továbbéléseként – a visszajáró holtól való félelmet táplálja. Hiába hirdetik a papok járványos időkben, hogy a halott test csupán földi porhüvely, s Isten előtt a lélek tisztasága kedvesebb, mint a temetés feleslegesen hivalkodó pompája²⁸, az ember ösztönösen irtózik attól, hogy testi maradványaival rosszul bánjanak. A temetetlenül hagyott, a vízbefült emberek lelkei örökké bolyonganak, a kedvenc tárgyait hiányoló paraszt éjjelente addig szekírozza rémült feleségét, míg csak kívánságai nem teljesülnek. Az 1600-ban dúló lőcsei pestisjárvány után éjjélkor az iskolaépületben kísértetek riogatnak, amelynek oka a közvéleménynek hangot adó iglói lelkész, Janschius szerint más nem lehet, minthogy a pestisben hirtelen meghaltak lelkei nyugalmat nem találva hazajárnak²⁹. Weszprémi István pedig olyan balhiedelmekről tájékoztat, hogy „... ha járvány pusztít, a rácok azt hiszik, hogy halottaik kiszívják vérüket és hozzátartozóik vérét, az oláhok pedig hasonlóan babonás nemzet, azt mondják, hogy őket megrágnak.”³⁰ Nem csodálkozhatunk azon, hogy milyen nagy ellenállásba ütköztek azok a rendelkezések, amelyek járványos időkben megtiltották a holtak látogatását, siratását, a holttest körül végzett teendők (mosdatás, öltöztetés stb.) ellátását, a test otthoni és templombéli ravatalozását, s a temetés menetébe, helyébe is keményen beavatkoztak. És ez nem csupán a ragályban meghaltakra vonatkozott, hanem azokra is, akik más betegségben, vagy akár végelgyengülésben távoztak az élők sorából. Teleki Mihály anyja sem kaphatta volna meg később a rangját megillető végtisztességet, ha pestises időben történt halála (1678) után fia nem gondoskodott volna arról, hogy koporsóját belül szurokkal és viasszal kiöntsék, szitált hamut tegyenek bele, mert „a testet most sok ideig nem temethetni”³¹.

A spontán gyász kifejezése: az élő szimbolizáló halott test iráni szeretet kimutatása, a hangos siratás, a testre való ráborulás és annak csókolgatása a fájdalom kifejezésének egy olyan eszköze, mely a halál utáni első sokk oldására szolgál, s kiemeli a halál realitását. Az orvosi és hatósági jelentések gyakran számolnak be arról, hogy tehetetlenek a nép ezen szokásaival szemben. Pauschner Sebestyén hiába hívja fel a figyelmet már 1520-ban arra, hogy „Beteg és halott embereket ne látogassunk. Arról nem is szólok, hogy megcsókolják őket, amint ezt az ostoba brassói asszonyok teszik, akik a ravatalon fekvő halottra borulnak.”³², ha még 1831-ben is gondot okoz a váci szolgabírónak, hogy hogyan bírhatná rá a népet e helytelen szokás elkerülésére, „minekutána még most is a halottan fekvő holttesttől a népet, akik ott erővel is reá borulnak és szabadon ki-bejárnak, minden jó mód és szép szó mellett, erővel is közösüléstől eltiltani nem lehet”³³. Sőt még olyan plébános is akad, aki az effajta viselkedésre maga bátorítja fel a népet, ha az a betegségtől való félelmében már jobb belátásra tért. „Helybeli Plébános Úr a’ Felsőbb és Megyebéli Rendelések ellenére a mirigyes

halottakat is nyitott koporsóban temette és a' tartózkodó népet azon bátorítással, hogy közeledgyenek hozzá, mert nem veszett kutya, a' halotthoz kényszerítette; mellyekre nézve általam megszólíttatván, azt felelte: hogy temetésekre neki a világi Hatalom rendet nem szabhat, mellybéli tettek által a' Népek úgy is elhatalmazott balvélekedései mind inkább neveltettek."³⁴ – panaszolja 1831-ben Návoy László földéaki közbiztos.

Már az 1348-as pestisjárvány alkalmával megfigyelhető volt a halotti szokások elemeinek megváltozása, redukálódása, pedig akkor még ezeket nem is rendeletek szabályozták, módosulásukat csupán a ragálytól való félelem, a halál iránti elfásultság reakcióinak lenyomataként, önszabályozó tendenciájaként értékelhetjük. Noha Boccaccio elborzadva meséli, hogy a ranghoz és tisztességhez illő halotti szertartások helyébe milyen újfajta szokások léptek a pestis dühöngése idején³⁵, ezek csupán szelíd változatai lehettek a későbbi időkben szokásba jött minden ceremónia nélküli, tömegsíros temetkezési módoknak. A holtakat nem az általuk megjelölt templomban búcsúztatták, s nem abba a temetőbe kerültek, mint életükben akarták, s jó, ha 10-12 szomszédjuk kísérte őket utolsó útjukon, miközben a söpredékből összeverődött hullavivők vitték a Szent Mihály lovát. Az a négy vagy hat pap pedig, aki nem bajlódott a hosszú, ünnepélyes szertartással, abba az első üresen álló sírba eresztette le a testet, amelybe először belebotlott. Tehát az egyházi keretek között zajló egyéni temetési mód nem tűnt el teljesen, bár ez inkább csak a módosabb polgári réteg kiváltsága lehetett, a szegények „sem a siratás, sem a gyertyák, sem a gyász kíséret végtisztességében nem részesültek; sőt a dolog odáig fajult, hogy csak annyit törődtek az emberekkel, kik meghaltak, mint manapság a kecskével.”³⁶ A nagy tömegjárványok megjelenésének korában, a 14. században alakul ki az a tömegsíros temetkezési mód, amely később függetlenül a ragálytól, az önálló sírhelyet megfizetni nem tudó szegényebb rétegek számára általánosan elfogadott módszer marad, hisz csak a 18. század második felében jelennek meg azok a halott sírjához kötődő szokások, amelyek a holttest elföldelésének helyét fontossá teszik az emlékezés temetői kultusza jegyében. Noha az individuális sírhelyben való nyugvást mindenki jobban preferálta, a járványok csúcspontján nem is annyira a helyszín, mint a temetési mód okozott fájdalmat a holtak hozzátartozóinak. Az éjszaka leple alatt zajló temetések minden ceremónia nélkül mentek végbe, a holtakat legfeljebb hozzátartozóik kísérték el a temető kapujáig a hullaszállító szekerek mögött tisztes távolban haladva, hisz tilos volt a gyülekezés, bár érdekes módon a templomi ravatalozást elég sokáig megengedték. Defoe segítségével megismerhetjük egy olyan gyászoló reakcióit, aki feleségét és gyermekeit a tiltás ellenére egészen a nyitott tömegsírig kísérte. „A férfi szembeszegült a halottvívőkkel, nyugodt hangon azt mondta, ne háborgassák, csak meg akarja várni, amíg a holttesteket a sírba teszik, és akkor elmegy. A halottvívők erre békén hagyták, de amikor a kocsi körbefordult, és a hullákat egymás hegyén-hátán betaszígták a gödörbe, e látványra nem tudta tovább türtöztetni magát, és megdöbbenésében hangosan fölkiáltott. Nem erre számított, azt remélte, legalább tisztességesen eltemetik majd a halottakat, bár utóbb belátta, hogy ez lehetetlen volna. Nem hallottam, mit kiáltott, csak azt láttam, hogy két-három lépést hátrál, majd ájultan összerogy.”³⁷

Noha hasonló jelenetek inkább csak a nagyobb lakosságú városokban fordulhattak elő, ahol a halálozások száma napi szintre lebontva is magas volt, a kisebb városok, települések és falvak lakóira nézve a holttesttel való kapcsolatbakerüléssel, gyülekezéssel járó temetési ceremóniák ugyanakkora veszélyt jelentettek, bár ezeken a helyeken nagyobb volt a lehetőség a temetés humánusabb módon történő lebonyolítására. Igaz, hogy a temetési ceremónia egészen a 16. századig nem ott zajlott, ahol a test volt, ami csak az elföldelés ideje alatt került kapcsolatba a búcsúzókkal, s a templomban tartott gyászszertartás nagyobb jelentőséggel bírt, mint a hulla sírba tétele. A halott test csupán a 17. századtól kezdve vált a kegyelet tárgyává, kiállítása, ravatala a barokk korától kapott patetikusabb, drámaibb jelleget. S mivel a templomi gyülekezés egészen a 18. századig a járványok ideje alatt sem volt

betiltva, ezért a hulla sorsa talán egy kicsit kevésbé foglalkoztatta az embereket, mint a 18-19. század folyamán. Verancsics Antal leírása alapján Budán 1541-ben még így temették el a pestises holtakat: „Mikoron megveradott, az taligások házonkint jártanak, úgy hánták a sok hót testet, csak az Úr Isten tudja megmondani, mint az ebeket; az hót desznót, az hót embert mind együtt hortták az taligán ki mezőre.”³⁸ 1709-ben Erdélyben ugyanilyen temetésre számíthattak az emberek, miután elpusztultak a betegek számára kijelölt vesztegzárházakban: „...s ha meghalnak is, se apjának, anyjának, gyermekinek oda ne legyen szabad menni, a holttestet csókolni, vagy siratni, harangozni, praedicállani, kísírni, hanem a mezőn ássanak nagy vermeket, s arra rendeljenek minden városokon, falukon két-három embert, azok vigyék ki éjszaka a holttesteket, s minden coeremónia nélkül temessék el. [...] ...amint már sok helyeken meg is történt ez a halálnál nehezebb s terheőbb parancsolatnak véghezvitele.”³⁹ – ismerteti és kommentálja Cserei Mihály a vonatkozó rendeletet. Sem az 1738-39-es magyarországi pestisjárvány alkalmával, sem a majdnem száz évvel később dúló kolerajárvány idején nem enyhültek a temetésekre vonatkozó kegyetlen rendszabályok, sőt még szigorodtak is. 1738-ban pl. az udvari kamara elrendelte, hogy a temesvári kerületben pestisben elhaltak hulláit égessék el, mert azokat a mocsaras talajban nem lehet elég mélyen eltemetni⁴⁰. Ez az utasítás rendkívül kegyetlen intézkedésnek számított, hisz abban az időben a hamvasztásos temetkezési mód vallási megfontolások alapján fel sem merülhetett, s mindenki számára elfogadhatatlan volt. 1831-ben Siófokon az ugyanaznap elhaltakat ekképp kellett közös sírba temetni: „Öntöztessen meg a holt test Chór mésszel vagy meszes vízzel, azután fogókkal rudakkal tetessen koporsóba, a koporsó szekérre [...] a szekérről 6 sukk mélyen ázott gödörbe. Minden népsereglés nélkül vagy kísérek nélkül temetessen el. Az emelő eszközök pedig azonnal tűzzel tisztíttassanak meg és a beteg vagy meghalt után minden ruhát vagy ágyat meg kell égetni.”⁴¹

Noha a különböző utasítások és rendelkezések mindig hangsúlyt fektettek arra, hogy az ily módon lebonyolított temetések a lehetőségekhez képest tisztességes, s illő módon menjenek végbe, és „...hogy a’ temető emberek’ gonoszságára és istentelen beszédeikre, mellyeket rend szerént végbe visznek, vigyázás legyen, hogy azok meg-zaboláztassanak, és a’ hóltt test a’ gyalázattól meg-öriztessék.”⁴², ennek a valóságban nem sok realitása lehetett. Az egész eljárás embertelen módja olyan mély belső ellenállást váltott ki az emberekből, hogy már előre rettegettek attól, hogy testük ilyen sorsra jut, hozzátartozóik végtisztességének megadásáról pedig nem akartak lemondani. Leginkább a szegényebb néprétegek voltak annak a veszélynek kitéve, hogy vagyontalanok lévén ily módon kerülnek a tömegsírokba, s a cselédek, szolgáltók pedig attól rettegettek, hogy ha megbetegszenek, s meghalnak, uraik a fertőzéstől félve nem fognak gondoskodni sem róluk, sem temetésükről. Andrássy Zsigmond, Csongrád megye alispánja 1739-ben írja, hogy „... az szolgák gazdáikat elhagyták és haza jöttek, hogyha meghalnak, talán Istenért őket eltemetik”⁴³. A poroszországi szolgáltók sem gondolkodtak másként, mint ahogy kiderül Christian Friedrich Richter königsbergi orvos esetéből, akinek szolgáltója belebetegedett abba a gondolatba, hogy halála esetén nem lesz tisztességesen elhantolva: „... minden ő jajgatása azért volt, hogy ha meg halánd, tsak kifogják vonyatni”⁴⁴. A Déák azt mondá néki, hogy az Istennek köszönheti, hogy illy Urhoz vezette, ki arról keresztényi gondot visel, és hogy immár kinek kinek a’ házban egy koporsót készítetett; de a’ szolgáltól bolondul és mint egy ördögössen elő-hányá, hogy ő néki és a’ többi tselédnek-is tsak négy szegeletü koporsót lapos földéllel tsináltak. Minekutánna a’ Déák meg égeré néki, hogy az ő maga számára tsináltt koporsóban engedé eltemetett; azonnal meg-jobbula; de mihelyest ezt meg-érttettem, meg-izeném néki hogy ha meg nem szünik bolondozni, egy szánra vettetem, és a’ dög-halálosok házában vitetem, ottan halgatni kezdett, és másod nap fel-keltt.”⁴⁵

A 18. század elejétől megszorodó magyar források alapján a járványok idejében lezajló temetésekről már árnyaltabb képet kaphatunk, hiszen kiderül, hogy a rendeletekben és

utasításokban leírt módszerek és a valós életben történő elhantolások között eltérések mutatkoznak. A bevezetett rendszabályok ellen lázongó nép sokszor akár erőszak árán is ragaszkodik hagyományaihoz, s a hatóságoknak nem kis gondot okoz érvényesíteni akarataikat. A rend megőrzése érdekében és az emberi tisztesség nevében kénytelenek enyhíteni a rigorózus szabályokat, s hatáskörükön belül bizonyos engedményeket tenni a temetésekre vonatkozóan. 1709-ben Debrecenben például a holtak temetőbe való kísérése valószínűleg nem tiltattatott el, hiszen „... az temetések szokott órájin utczainknak egyik végétül fogva az temetőig szakadatlan sűrűen halottaknak kisirési láttatnak, sőt egyfelől is, másfelől is, egyben érkezvén a széles uczákon, ugyan megtorlódnak ugyannyira, hogy az élők az holtaknak temetésében szintén elfárattnak...”⁴⁶. 1739-ben, amikor ugyanitt a városi tanács már bezárja a temetőket a pestises holtak részére külön területet jelölve ki, s megtiltja a gyász kíséretet, a nép azonnal zúgolódnak kezd. Június 2-án, amikor Víg Mátyás mézszáros nem hajlandó a járványszolgáknak átadni gyermekei testét, hanem barátai segítségével udvarán akarja elföldelni, mindenki segítségére siet. A nép százával gyűlik a háza elé, s a gyermekek testét felkapva a temetőbe vonul, amelyet erőszakkal kinyitatt⁴⁷. Bodoki Dávid és Erdélyi Mihály halottaival is ugyanez történik, augusztus 30-án pedig egyenesen lázadás tör ki, az emberek erővel maguk temetnek el több elhunytat, s a pestises házakról a cédulákat haragosan letépi⁴⁸. A lakosok a temetkezések miatti elégedetlenségükben titkos összejöveteleket tartanak, s Körösi János esküdt fiának temetésére 1000 főnyi tömeg gyűlik össze, csak hogy lássa, vele sem kivételeznek⁴⁹. Az ismételt forrongásokat csak fegyveres csapatok segítségével sikerül megszüntetni. Kecskemét főbírája ugyanilyen gondban van saját portáján, mert a lakosok ott is kijelentik, hogy inkább meghalnak, mintsem halottaikkal így engedjenek bánni⁵⁰.

Hasonló, sőt még súlyosabb volt a helyzet az 1831-es kolerajárvány idején, hisz ekkor a vesztegzárak miatt a megélhetési problémák olyan nagyok lettek, hogy a nép országszerte elkergette a járványbiztosokat, s dühében több jobb módú előljárót családjával együtt felkoncolt. A koleralázadásokként ismert mozgalom okainak hátterében bizonyára a bevezetett temetkezési rendszabályokkal szembeni elégedetlenség is meghúzódott, hisz számtalan adatunk van arra, hogy a lakosok zajonganak amiatt, hogy sintérek és zsványok módjára megszenvedetlen földbe akarják őket elkaparni, és felháborodnak a ceremónia nélküli temetéseken. Cegléden a városháza ablakára röpiratot tűznek, amelyben sérelmezik, hogy „... a népet, mint a barmot úgy hordatják és az Isteni tiszteletet eltiltván, no ha meg vagyon írva az én házam az imádságnak háza, mire való a temető, hogy más gödrökbe akarván hordatni az Isten képére teremtett embert, mint a barmot. Mi lesz ennek a vége jól meggondoljátok. Ez a keresztényi rend és szokás, míg két ember lesz a városban, egyik a másikat takarítsa a földbe tisztességesen. Hát a harangokból ki parancsol, amidőn az közönségesen fizettük és öntöttük.”⁵¹. A ceglédi előljárók, akik valószínűleg maguk is berzenkedtek volna szeretteiket így temetni, utasításba adták a felügyelőknek, hogy ha ellenkezést tapasztalnak az effélékre nézve, akkor hunyjanak szemet fölötte. Ahol lehetett, a rendeleteket a helyi viszonyoknak megfelelően módosították. Irsán például minden hullát külön kocsin szállított, amit az egyházi személyek és a hozzátartozók 50 lépésnyi távolságból kísérhettek. Vácott pedig, ahol a görögkeleti valláshoz tartozó rákok eddig is sok fejfájást okoztak már a hatóságoknak temetkezési szokásaik miatt, engedték, hogy ki-ki úgy temesse el a halottját, ahogy akarja⁵².

A temetési ceremóniák záróakkordjaként lezajló halotti torokat az egyház soha nem nézte jó szemmel, az ellene való kifakadások, s tiltásuk nemcsak a járványos időszakokban általános. A sokszor részegeskedésbe torkolló, táncos mulatsággá fajuló torok a kollektív gyász idején nem csupán a társas összejövetelekkor fellépő fertőzésveszély szempontjából voltak elfogadhatatlanok, elítélésükben az is szerepet játszott, hogy az isteni büntetésként értékelt ragály idején tanúsított kegyes, bűnbánó életmód elleni vétékként értékelték. „Nintsen pedig nagyobb pogányság, sőt úgy mondhatom, nagyobb baromság, mint hogy

közönségesen-is a' halott temetéskor, de főképpen olyankor, midőn az ISTEN' ítéleti olly' világosan mutogatja magát, még-is meg-engedtetnek a' tobzódó torozások.”⁵³ – olvashatjuk egy 1741-ben megjelenő katolikus pestisiratban.

A kétségbeesést, dühöt, sőt erőszakot kiváltó rendelkezések, amelyek a halotti rítusok és temetési ceremóniák eltörlésére irányultak, láthatóan megbuktak azon az ellenálláson, amely minden hagyományokhoz kötődő, s vallásos érzületében sértett ember lelkében ösztönösen feltámadt. A 19. században, amikor a halottal való kapcsolat ápolása, a temetői kultusz már megjelent, a végtisztesség megadásának elmulasztása súlyos emberi vétségként, bűnkét értékelődött. S nem volt ez másképp korábban sem, hisz az emberi méltóság megőrzése, az emberi létnek értelmet adó vallásos érzület jelenléte a test utolsó földi útján, a halottól való szép búcsú az életben maradtak számára mindig segítséget jelentett feldolgozni az elvesztett lény halála felett érzett bánatot, gyászt. A járványokra vonatkozó közegészségügyi rendszabályok pedig épp ezeket a kapaszkodókat vették el tőlük.

A temetkezés helye

A 12. századtól kezdődően már elkezdődött az a folyamat, amely a temetkezés helyének megválasztásában az egyre teljesebb perszonalizáció felé haladt. A névtelen középkori temetkezési módot először az elitnél, majd később az alacsonyabb néposztályoknál felváltotta az egyén nevét megőrző sírmegjelölés, s lassanként elterjedt az építáfiumok és síremlékek felállításának szokása. A 18. század második feléig a halott sírjának kegyes vagy szomorú meglátogatása ismeretlen volt, a települések falain belüli temetők közösségi színterekként is funkcionáltak. A tömegsírokba a járványos időkön kívül csak olyanok temetkeztek, akik nem tudták megfizetni az egyéni föld alá temetés jogát, s a gödrök felszámolása után az ossariumok ezek csontjait őrizték. A sírba tétel helyének megválasztása általában az elhunyt végakaratótól függött, amit jobbra annak egyházközségi hovatartozása határozott meg, s bár a templomokban való temetkezés elvileg mindig tilos volt, az mégis az egyik legpreferáltabb temetési helynek számított. Noha ez főképp az elit kiváltságai közé tartozott, mégis sok középosztálybeli elhunyt, sőt szegényebb kisgyermek emlékét őrzik a templomi kripták, s a rangosabbak közül pedig sokan választották a temetőkertet végső nyughelyül. A családi temetkezés csak a 15. századtól fogva került előtérbe, s a 18. század második felétől előírt sorsíros temetési mód ellen sokáig berzenkedtek az egymás mellett nyugodni vágyók. Közegészségügyi érdekekből elszeparálva az élők és holtak birodalmát, ebben az időben kerültek a temetők a településeken kívülre, a halottakra emlékezés igénye pedig kialakította a temetőlátogatás szokását, mintegy kultuszhelyé téve a korábban az élet részét képező sírkertet. A síremlék a holt halál utáni jelenlétének jelévé, a túlélők érzelmeinek kifejezésévé vált, s az individuális nyugvóhely a halott életére vonatkozó mind teljesebb adatok megjelölésével meditációs emlékhellyé alakult. A megszentelt helyen való pihenés a keresztény vallás szemszögéből volt fontos, a hazai földben nyugvás igénye pedig összefonódva a családi temetkezés vágyával már a 15. századtól kezdve kifejezésre jutott.

A járványok idején az elhalálozások nagy száma miatt a temetők területe elégtelennek bizonyult, így a helyhiány és a tetemek fertőző volta következtében külön temetőhelyek kijelölése vált szükségessé. Az úgynevezett pestistemetőket általában a települések szélén vagy azok határain kívül hozták létre, melyek a városok terjeszkedése miatt később felszámolásra és beépítésre kerültek. (Budán például a mai Műszaki Egyetem területén földelték el a pestises holtakat.) Noha ezeket a területeket előzetesen beszentelték, mégis sok halottnak nem adatott meg a szentelt földben való pihenés, hiszen főleg vidéken a járvány elől menekülőket, akiket bujdosásuk közben ért el a már magukban hordozott kór, a könyörületes helybeliek ott temették el, ahol rájuk letek⁵⁴. Míg a pestis elleni egyetlen biztos védekezési

módnak a ragály előli futást tartották, addig a menekülők szanaszét hordták a betegség csíráit országszerte, s ki voltak téve annak a veszélynek, hogy az őrséggel védekező településeken menedéket nem találnak, és haláluk idegenben, hazájuktól messze következik be. A késmárki helyettes bíró, Trompler János ekképp emlékezik meg róluk 1710-ben, siratva szerencsétlen sorsukat: „Hányan végezték be életüket idegen földön, hányan fogták be keserves jajszóval holt gyermekük szemét s még az a vigasztalásuk sem lehetett, hogy atyáik sírjában porladnak el csontjaik!”⁵⁵. A járványos betegségben elhaltakat nem lehetett szállítani, s a haláluk helyéhez legközelebbi temetőben kellett őket eltemetni, ami a családi kripták megjelenésének korában nem kis fájdalmat okozhatott az életben maradottaknak. Ez alól a szabály alól a rangosabb famíliák sem bújhattak ki, hisz felsőbb engedély nélkül halottaikat ők sem szállíthatták. Így járt az 1831-es kolera ideje alatt Nagy János birtokos családja is, amelynek kérvényét, hogy a családfő tetemét a ferencesek kriptájában temethessék el, elutasították.⁵⁶

Azoknak, akik otthon sirathatták meg hozzátartozóikat, legalább annyi vigaszuk lehetett, hogy azok hazai földben nyugszanak, viszont az a tudat, hogy nem őseik temetőjében, hanem egy elzárt, majd később lezárt járványtemetőben kerültek elhantolásra, ahol sem fejfa, sem halottemlék állítására nem volt lehetőség, nem lehetett túl kellemes⁵⁷. Az 1837-ben megjelent Pestis elleni közbátorsági rend előírja, hogy „a pestises halottak” számára egyházi szertartás szerint beszentelendő temetőhely, félre eső, de a’ döghaláltól nem igen távol fekvő ’s uralkodó szelek’ vonatának kevésbé kitett vidéken, kellő nagyságban jelöltessék ki, nyolcz lábnyi széles és szint olyan mélységű kétszeres árokkal kerítessék körül ’s zárható kapuval láttassék el. A’ döngnyavallya elmúltával e’ helyet élőfákkal kell beültetni vagy növénymagvakkal bevetni, kapuját pedig árokkal elzárni és hozzáférhetetlenné tenni. E’ kapu fölött az évszámmal együtt irassék fel, hogy a’ döghalállal kimultak’ temetőhelyét tartja zárva.”⁵⁸. A sírkertet kultuszhelyként tisztelő, s a nemzeti pantheon tervét dédelgető 19. században borzalmas lehetett belegondolni abba, hogy oly sok szerencsétlen önhibáján kívül ilyen méltatlan körülmények között kénytelen örök álmát aludni, s szeretteik sem lelhetnek vigaszt nyughelyüknél. Báró Eötvös József, aki az 1831-es kolerajárvány szörnyűségeiről csupán barátai leveleiből értesült, szánakozva gondol azokra, akik ily sorsra jutottak: „... ha végre látjuk a szerencsétlen helyt, hol a ragály áldozati keverve fekszenek, hol kereszt vagy márvány senkinek sírját nem jeleli, hol minden név elveszett, mert a ragály minden előbbeni érdemet eltörölt, s hol a vándor nem könnyez, nyugalomról ábrándozván, hanem irtózva fut, ha mindezt látjuk, ritka oly pillanat, melyben minden földiről megfejtkezvén, emelkedni tudna az emberi lélek, s ezért szánom én oly boldogtalan hely lakosait, nem a veszélyért.”⁵⁹.

A járványban kimúltak hamvait nem lehet meglátogatni, nem lehet megjelölni, sokszor tömegsírbán, s nem individuális sírhelyben nyugszanak, és akad aki távol otthonától, s nem atyái porai közt pihen. A gyászoló elveszti azt a helyet, amely a szeretett halott testéhez kötődik, ahol a kegyeleti szertartások során közvetlen kontaktus jöhetne létre élők és holtak között. A települések terjeszkedésekor pedig még arra a minden kegyeleti szempontot nélkülöző esetre is sor kerül (a megfelelő zárlati idő feloldása után), hogy még holtukban sem hagyják pihenni az itt elföldelésre kerülteket, hanem csontjaikat exhumálva az épületek uralmuk alá veszik nyughelyüket - bár ez a nagyobb városokban egyéb köztemetőkkal is gyakran megesik. Az időben kissé visszanyúlva hadd idézzük Defoe gondolatait arról, hogy ez az eljárás milyen sértő volt már akkor is minden, a holtak iránt kegyeletet érző ember számára: „... a halottakat – és ezt, bevallom, némi rosszállással emlitem – nyugalomukban háborgatták, megbolygatták, kiásták, némelyeket még mielőtt a hús lefoszlott volna csontjaikról, és úgy hordták el őket, mint a trágyát vagy a szemetet.”⁶⁰.

„Tisztító” eljárások

Azokban az időkben, amikor egy öltözet ruha is nagy értéket képviselt, gyakran előfordult, hogy a parasztok elhalt rokonaik, ismerőseik ruháit magukra vették, gyermekeiket abba öltöztették, s a ragály terjedése megállíthatatlanná vált. Az ilyes fajta viselkedés még a módosabbak körében sem volt ritkaság. S horribile dictu még a legfelvilágosultabb orvosok között is akadt olyan, aki semmibe vette az általa is propagált rendszabályokat. Cserei Mihály írja le Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi orvosdoktorunk szerencsétlen históriáját, amelyből kiderül, hogy a nevezett professzor 1710-ben, a Marosvásárhelyen pestisben meghalt felesége ruháit a járvány vége után Enyedre áthozván lányainak adta, akiknek e balfogás életükbe került⁶¹.

A szegényebb sorúak számára azok az intézkedések, amelyek a betegekkel érintkezésbe kerülő tárgyak, ingóságok és házi állatok megtisztítására illetve megsemmisítésére vonatkoztak, különösképpen megterhelőek voltak. A halottak ruháit, ágyneműjét, ágját egyszerűen elégették, a bútorokat, s más tisztításra alkalmas tárgyaikat meszes vízzel alaposan átmosták vagy megfüstölték, a haszontalan háziállatokat, kutyákat, macskákat megölték, abban az esetben pedig, amikor a tisztító eljárásokra alkalmatlannak vagy értékük szempontjából érdemtelennek ítélték a családi otthon tárgyait, akár az egész ház felgyújtását is elrendelheték. Noha az előjáróságok gondoskodtak a kárpótlásról, mégis sokan próbálták meg kijátszani ezeket a rendeleteket, s eldugni a számukra kedves vagy értéket jelentő ingóságokat. Ez az eljárás nem kis procedúrával járt a szerencsétlen hozzátartozókra nézve. Sokszor, mint a bűnösöket, vallatás alá vették őket, hogy nem titkolnak-e el valamit a hatóságok elől, gyanú esetén megfigyelés alá kerültek, arról nem is beszélve, hogy házaikban idegenek jártak-keltek, s felforgatták otthonaikat. Ha a család veszteglőházakba került, akkor értékesebb holmijaikat, élelmiszereiket szintén odaszállították, s ezek is vesztegzár alatt álltak⁶². A 19. században, amikor a holtra való emlékezés kultusza megerősödött, a szeretett halott tárgyai, személyes használati eszközei már nem csupán anyagi szempontból jelentettek értéket, hanem egy olyan érzelmi viszonyt is képviseltek, amely a halott tárgyaihoz fűződő kapcsolatot kegyeleti jelleggel ruházta fel. A családi otthonok feldúlása, a holtak tárgyainak elvesztése és az ezzel járó megbélyegző procedúra minden bizonnyal sértő lehetett a gyászolók számára.

Egyéb nézőpontok

Bár a vég mindenkit elér, s Isten akaratának nem lehet ellenszegülni, a halál mégiscsak a tisztaság megélt öregek vagy az idült nyavalyákban szenvedők esetén előrelátható, s elfogadott dolog. A járványos kórok azonban nem válogatnak, a csecsszopótól az aggastyánokig minden korosztályban szedik áldozataikat. Az egyik pillanatban még egészséges, erős, jobb sorsra érdemes emberek halála, a fiatal családok pusztulása, s az, ha a szülők temetik el életerős gyermekeiket mindenki számára megrázóbb élményt, súlyosabb gyászt jelent. „Nem-is valamely Világ 's maga meg-úntt, és a' jó vénséggel megelégedett vén jámbor a' mi siralminknak az oka, [...] hanem az Ifjak, a' Szüzek, az Erős-izmosok, a' Jókorukbéliék, és a' mi majd keservesebb, a' játszodó Gyermekeknek serege, kik az Atyáknak 's Anyáknak örömi, az ő vénségeknak istápjai, a' Hazának és Eklésiának jövendőbeli reménységi, és Nemzetségünknek magvai.”⁶³ – panaszolja Hunyadi Ferenc 1740-ben, kifejezve mindazt a bánatot, amelyet egy egész nemzet érzett fájaldalmában.

Mégis hogy lehet az, egyes helyeken elrendelték, hogy az emberek nem viselhetnek gyászruhát⁶⁴, nem húzhatják meg a harangokat halottaik tiszteletére, hiszen ezek a szokások a fertőzés szempontjából teljesen veszélytelenek voltak, csupán emocionális értékük bírt jelentőséggel? Ezeknek az ártatlan dolgoknak a megtiltása azokkal az orvosi vélekedésekkel

kapcsolatos, amelyek a kedélyállapot és az egészség megőrzésének kölcsönhatásán alapulnak. A korabeli dietetikai elvek szerint az erős öröm és mély bánat érzése egyaránt káros lehet az emberi egészség szempontjából, ezért a szélsőséges indulatoktól való óvakodást gyakran ajánlották hathatós betegségmegelőző módszerként pestistraktátusaink. „Ne add bánatnak a’ te elmédet, és ne fonnyazd magadat, mert sokakat vesztett-el, és ölt-meg a szomorúság.”⁶⁵ – tanácsolja Weber János 1739-ben. Friedrich Lampe engedve az emberi természet ösztönös indulatainak, a gyász mértékének illendő keretek között tartását tartja célravezetőnek: „Közönségesen nem tilalmas a’ halottakon szomorkodni [...] De a’ mi szomorúságunknak illendő eredetinek, illendő mértékének, és illendő gyümölcstének kell lenni.”⁶⁶ Már Boccaccio pestisleírásában is találkozhatunk azokkal az istentelen, s minden jóindulatot, kegyességet félredobó emberekkel, akik saját egészségük megőrzése érdekében negligáltak maguk körül minden bánatot: „...most többnyire kacagás, tréfálkozás és társas mulatozás járta; az asszonyok pedig sutba dobták a női kegyességet, és a magok egészsége javára szívvel-lélekkel felkapták ezt a szokást.”⁶⁷ 1607-ben Thurzó György gróf arról tájékoztatja feleségét egy levelében, hogy „Tökeli szegén ez elmúlt vasárnap holt meg pestisben, öt órakor reggel, feleségét itt élteben nagy vigasságban és sirás nélkül, sőt nevetéssel telles bánatban és keserűségben hagyván utána.”⁶⁸ Még 1831-ben is találkozhatunk olyan rendelkezésekkel hazánkban, amelyek a kolera idején eltiltják a betegség egyik fő okaként megnevezett harangozást, hisz nyomában szomorkodás, keserűség és fájdalom jár⁶⁹ – bár ezt a tilalmat a nép erősen sérelmezte.

Azok a jellegzetes attitűdként megjelenő szélsőséges magatartásformák, mint a halálesetek figyelmen kívül hagyása, a tömeghalálból adódó depresszív rezignáció vagy a bánat súlya alatti összeroppanás, az elviselhetetlen gyásztól való megőrülés, s mindazok a hatások, amelyek a halotti kultúra megváltoztatásával a halálélmény eldeformálódásához vezettek, kialakították azt a sajátos halálképet, amely a járványok ideje alatt meghatározta az ember és halál viszonyát. A kiszámíthatatlanul, hirtelen támadó Kaszástól való félelem pedig felértékelte a tisztességes, békés halálként definiált természetes halál gondolatát, amely az epidémiákat túlélők számára már nem félelmetes rémként jelentkezett, hanem vágyott, sóvárgott elmúlásként. A periodikusan előbukkanó járványok korában, amikor az ember élete oly törekeny volt, amikor egyik napról a másikra életerős emberek pusztulhattak el a kiszámíthatatlan ragályok áldozataként, a halál nem egy távoli jövőben befejeződő életút végét jelentette, hanem a mindennapi lét bizonytalansági tényezőjeként az emberi élet részét képezte. A megszelídített, meghitt halál, a halálhoz való familiáris viszony fogalma ebből az aspektusból nézve nem annyira a pusztulás elfogadásán és a természet rendjébe való integrálásán alapul, sokkal inkább a halállal szembeni elfásulás magatartásformáját leplezi.

Jegyzetek

Nyéki Vörös Mátyás (1575-1654): Egy szentelt vitéznek készülőt-fújó trombitája az emberi gyarlóságról

- ² Soos Ferencz: A' Dög-halál Isten Harcza az Emberekkel: Mellyben meg-mutatódik, mint gyözedelmeskedik Isten a' Testen... Kolosvárott, 1720. 50-51.
- ³ Lampe, Frid. Adolf: Gileádbéli balsamom a' dög-halál ellen, Mellyet A' felsőbb 1713. Esztendőben, a' Pestisnek alkalmatosságával, közönséges Haszonra ford. Hunyadi Sz. F. Franekerában, 1741. 116. – ugyanitt egyéb példa erre: 59.; 67-68.
- ⁴ Boccaccio: Dekameron I-II. Bp., Európa, 1963. I. 17.
- ⁵ Ez természetesen nemcsak szépirodalmi alkotásokra vonatkozik. Számos olyan példát ismerünk, amikor orvosok, hivatalnokok és lelképásztorok számolnak be azokról a szomorú esetekről, amelyeket a pestis és a kolera idején tapasztaltak. Pl.: Gömöri Dávid: A pestisről való orvosi tanátlás. A' mellyben Miképpen Ki-ki okos értelmének, és az Orvosi Tudomány fundamentomának út-mutatása-szerint, Magának, mind az egészséges Testnek meg-óltalmazásában, mind pedig az Dögletes-Nyavalyában, önnön maga Orvossa lehet. Györben, 1739. 104.; az 1831-es magyarországi kolerajárvány idejéből való jelentéseket idéz: Daday András: A pestvármegyei első cholerajárvány története. Bp., 1931. Haug Antal: Kolerajárvány Siófokon 1831-ben. Siófok, 1981. 16. stb.
- ⁶ Defoe, Daniel: A londoni pestis. Bp., Európa, 1978. 134-135.
- ⁷ Defoe, i.m.: 43.
- ⁸ Idézi: Magyary-Kossa Gyula: Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. IV. Bp., 1940. 81.f.
- ⁹ Defoe, i.m.: 67.
- ¹⁰ Defoe, i.m.: 96. Defoe elmesél egy történetet egy anyáról, akit lányának pestises tünetei láttán olyan rettegés fogott el, hogy elájult, majd sikoltozva futkározott, lánya halálát már nem is fogta fel, s 2-3 hét múlva meghibbanva távozott az élők világából. (67-68.)
- ¹¹ Defoe, i.m.: 140.
- ¹² Defoe, i.m.: 139-140.
- ¹³ Mikes Kelemen művei. Bp., Szépirodalmi, 1978. 86. (45. levél)
- ¹⁴ Idézi: Magyary-Kossa Gyula: A pestisorvos. In.: M-K. Gy.: Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I. Bp., 1929. 119-137. – 131. A bort egyébként sokan a fertőzés elleni egyik legjobb védekező szernek tartották, így a kijelölt járványszolgáknak hivatalos juttatásként járt.
- ¹⁵ Mertens, Charles de: Traité de la peste, contenant l'histoire de celle qui a régné à Moscou en 1771. À Vienne et à Strasbourg, à Paris, 1784. 102.
- ¹⁶ Az utolsó igazán nagy, tömeges méretű pestisjárvány Magyarországon 1738-39-ben dült.
- ¹⁷ Nagy József: A cholera Nyitra megyében 1831-től 1874-ig. Nyitrán, 1876. 22.
- ¹⁸ Rác Samuel: A borbélyi tanításoknak második darabja a' Törvényes Orvosi Tudományról... Pesten, 1794. 283.
- ¹⁹ Magyary-Kossa Gyula: A pestisorvos. In.: i.m. 120.
- ²⁰ u.o. 125.
- ²¹ Daday, i.m.: 52.
- ²² Defoe, i.m.: 23.
- ²³ Szaplanczay Manó: Az 1739. évi pestis járvány és az ellene való védekezés Somogyban. Kaposvár, [1912.] 17.
- ²⁴ Defoe, i.m.: 50.
- ²⁵ Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI-XVIII. századból. 3. Czegei Vass György és Vass László naplói 1659-1739. Közli: Nagy Gyula. Bp., 1896. 605-606.
- ²⁶ Defoe, i.m.: 22.
- ²⁷ Cserei Mihály is beszámol a halott-temetők kegyetlenkedéseiről, akik gyakran megölik, koporsóba teszik és eltemetik azokat a betegeket, akiktől rabolni reménylenek, s elmesél egy olyan esetet, amikor egy fiatal lányt a bátyja mentett meg az élve eltemettetéstől. Cserei Mihály: Erdély históriája [1661-1711]. Bp., Európa, 1983. 434.

- 28 Lampe, i.m.: 204-205.
- 29 Magyary-Kossa Gyula: Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. III. Bp., 1931. 1086.
- 30 Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. IV. Bp., Medicina, 1970. XI. (384-87.)
- 31 Magyary-Kossa: i.m.: III. 1491,f
- 32 Pauschner, Sebastian: Kis útmutató, hogyan viselkedjünk a gonosz pestis idején. 1520. In.: A táguló világ magyarországi hírmondói, XV-XVIII. század. (Vál.: Waczulik Margit). Bp., Gondolat, 1984. 182-185. – 183-184.
- 33 Daday, i.m.: 73.
- 34 Bálint Nagy István: Kolerajárványok Csanád vármegyében. Makó, 1928. 55.
- 35 Boccaccio, i.m.: I. 18-19.
- 36 u.o.: 19.
- 37 Defoe, i.m.: 74-75.
- 38 Verancsics Antal összes munkái. Közli: Szalay László. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. III. Pest, 1857. 83.
- 39 Cserei Mihály, i.m.: 433.
- 40 Magyary-Kossa, i.m.: IV. 278.
- 41 Idézi: Haug, i.m.: 19.
- 42 Lampe, i.m.: 317-318.
- 43 Magyary-Kossa, i.m.: IV. 190.
- 44 Tehát a járványszolgák kampós botokkal hurcolják ki a tetemét a hullaszállító kocsihoz.
- 45 Madai Dávid Samuel: Szükséges oktatás, miképen kiki e' mostani bé hatott döghalálban és el-ragadó betegségekben, Isten Kegyelme alatt magát őrizheti 's orvosolyhatja, némelly hihető relátiokkal egyetemben, melly jeles hathatósági voltak légyen e' traktátskában ditsértt orvosságoknak... Halla-városában, 1739. [C. F. Richter német nyelvű művének fordítása] – 83-84.
- 46 A debreceni Tanács 1709. dec. 8-án kelt levele Károlyi Sándorhoz. Közli: Kiss Ernő: Pestis járványok pusztításai Debreczenben (1585-1754). *Népegészségügy*, XII. évf. (1931.) 1-10. sz. – 1. sz. 28.
- 47 Magyary-Kossa Gyula: Adatok az 1738-43. évi pestis történetéhez. In.: M.-K. Gy.: Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. II. Bp., 1929. 146-156. – 152.
- 48 Kiss Ernő, i.m.: *Népegészségügy*, XII. évf. (1931.) 9. sz. 401.
- 49 Kiss Ernő, i.m.: *Népegészségügy*, XII. évf. (1931.) 6. sz. 270.
- 50 Borosy András: Pest – Pilis – Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1712-1740. VII. Pest Megyei Levéltári Füzetek 26. Bp., Pest Megyei Levéltár, 1996. 5427.
- 51 Daday, i.m.: 89.
- 52 Daday, i.m.: 54.
- 53 Lampe, i.m.: 318.
- 54 Akadt rá példa, hogy a ragálytól való félelem még ezt a keresztényi könyörületességet is kiölte az emberek szívéből. 1740-ben a csanádi vámhivatal vezetője jelenti, hogy a szegedről jött favágók közül többen meghaltak, s ezek hulláit, nehogy nagyobb bajt okozzanak, a vízbe dobták. Magyary-Kossa, i.m.: IV. 301.
- 55 Magyary-Kossa Gyula: Pestisemlékek. In.: i.m.: II. 171-184. – 177.
- 56 Nagy József: A cholera Nyitra megyében 1831-től 1874-ig. Nyitrán, 1876. 32.
- 57 Debrecen városának rendelete szerint az 1738-39-es pestis ideje alatt tilalom alá került a „sárga szeggel kivert koporsók” használata, a halottemlékek, fejfák állítása. Kiss Ernő, i.m.: *Népegészségügy*, XII. évf. (1931.) 2. sz. 107.
- 58 Pestis elleni közbátorsági rend a' Cs. K. Austriai tartományokban. Budán, 1837. 61-62.
- 59 Eötvös József levele Szalay Lászlónak, 1831. aug. 2. In.: Eötvös József. Levelek. Bp., Magyar Helikon, 1976. 71.
- 60 Defoe, i.m.: 270.

- ⁶¹ Cserei Mihály, i.m.: 444.
- ⁶² Pestis elleni közbátorsági rend..., 60., 66-67.
- ⁶³ Lampe, i.m.: 3.
- ⁶⁴ Hints Elek: A középkori orvostudomány. Bp., 1939. 325.
- ⁶⁵ Weber János: Amuletum, az-az: Rövid, és szükséges oktatás a' Dög-halálról. A' Csiki Sarlós Bódog Aszszony kalastromában, 1739. 22.
- ⁶⁶ Lampe, i.m.: 313.
- ⁶⁷ Boccaccio, i.m.: I. 19.
- ⁶⁸ Bethlenfalvi Gróf Thurzó György levelei nejéhez czobor-szent-mihályi Czobor Erzsébethez. Közrebocsátva id. gr. Zichy Edmund... megbízásából. I-II. Bp., 1876. II. 166.
- ⁶⁹ Daday, i.m.: 91.